

Άγιος Θεόδωρος Στουδίτης: Ενάντια στην Εικονομαχία (Β' Μέρος).

Γράφει ο Μάριος Νοβακόπουλος, διεθνολόγος – μεταπτυχιακός φοιτητής
Βυζαντινής ιστορίας.

Ο Θεόδωρος Στουδίτης και ο Μιχαήλ Α' Ραγκαβέ.

Ο θάνατος του Νικηφόρου και η αλλαγή εξουσίας.

Το έτος 811 ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α' βρήκε τον θάνατο πολεμώντας εναντίον των Βουλγάρων.^[1] Ο υιός του Νικηφόρου, Σταυράκιος, μόλις που γλίτωσε βαριά πληγωμένος.^[2] Θα βασιλεύει για δύο μήνες, καθώς ξέσπασε στρατιωτικό κίνημα στην Κωνσταντινούπολη με ηγέτη τον κουροπαλάτη και γαμβρό του Νικηφόρου, Μιχαήλ Ραγκαβέ. Ο Σταυράκιος εκάρη μοναχός, ενώ ο Μιχαήλ στέφθηκε αυτοκράτορας από τον πατριάρχη Νικηφόρο (2 Οκτωβρίου).^[3]

Ευθύς με την ενθρόνιση του νέου αυτοκράτορα οι Στουδίτες επανήλθαν από την εξορία. Η κίνηση αυτή συνοδεύτηκε με αποκατάσταση των σχέσεων με την παποσύνη.^[4] Ο Ιωσήφ των Καθάρων καθαιρέθηκε οριστικά.^[5] Ο Θεόδωρος συνέχισε την διδασκαλία στους μοναχούς του (που όλο και αυξάνονταν) και διατήρησε αγαθές σχέσεις με τον πατριάρχη. Η μονή Στουδίου άνθιζε, ως κέντρο όχι μόνο θρησκευτικό, αλλά και διανοητικό, καλλιτεχνικό και οικονομικό, όπου καλλιεργούντο όλες οι καλές και «βάνουσες» τέχνες.^[6]

Η εμπλοκή του Θεοδώρου στην πολιτική του Μιχαήλ Α΄.

Η βασιλεία του Μιχαήλ Α΄ δεν υπήρξε ευτυχής. Βασικότερο πρόβλημα ήταν ο πόλεμος με τους Βουλγάρους, όπου η κατάσταση ολοένα και επιδειωνόταν. Από την άλλη, ο ήπιος χαρακτήρας του Μιχαήλ φαίνεται πως άφησε περιθώρια στον Θεόδωρο Στουδίτη να επεμβαίνει σε δημόσια ζητήματα.

Συγκεκριμένα, ο αυτοκράτορας Μιχαήλ είχε αποφασίσει να λάβει μέτρα «κατὰ Μανιχαίων, τῶν νῦν Παυλικιάνων, καὶ Ἄθιγγάνων τῶν ἐν Φρυγίᾳ καὶ Λυκαονίᾳ», τα οποία ἐφθάναν και μέχρι την θανάτωσή τους. Την αντιαρειτική αυτήν εκστρατεία υποστήριζε και ο πατριάρχης Νικηφόρος. Αν και «οὐ ὀλίγοι» εκτελέστηκαν, η απόφαση του αυτοκράτορα ανατράπηκε από την επέμβαση του «κακοῦ συμβούλου» Θεοδώρου.^[7] Ο ηγούμενος της μονῆς Στουδίου θεωρούσε ότι ἔπρεπε να δίνεται η ευκαιρία στους αιρετικούς να μετανοήσουν. Ὄταν το θέμα αυτό συζητήθηκε σε ανάκτορα, ο Θεόδωρος εἶπε στον πατριάρχη Νικηφόρο πως «μαχαίρα ἢ ἐκκλησία οὐκ ἐκδικεῖ», για τον ἴδιο δε «πρότερον ἢ κεφαλὴ μου αἴρεται ἢ περ συνθέσθαι με τούτῳ».^[8]

Ἐνῶ ο πόλεμος με τον Κρούμο συνεχιζόταν, μία ομάδα Βουλγάρων κατέφυγε στα βυζαντινά εδάφη και ζήτησε ἄσυλο από τον αυτοκράτορα. Ὄταν το 812 ο χάνος ἔκανε προτάσεις ειρήνης, στους ὅρους του συμπεριλάμβανε και την απόδοση σε εκείνων αυτών των ἀνθρώπων. Και εκεί ο Θεόδωρος ο Στουδίτης επενέβη για να ἐμποδίσει αυτό το ἐνδεχόμενο, θεωρώντας ότι οι Βούλγαροι ἀποστάτες (ορισμένοι εκ των οποίων είχαν ἐκχριστιανισθεῖ) θα κινδύνευαν στα χέρια του Κρούμου. Στην σχετική σύνοδο που συγκλήθηκε για να συζητήσει το θέμα της ειρήνης, ο Θεόδωρος ἐπέμεινε ότι «ἐπ' ἀνατροπῇ τῆς θείας ἐντολῆς οὐ δεῖ ἀσπάζεσθαι τὴν εἰρήνην». Το ευαγγελικό ἐπιχείρημα «τὸν ἐρχόμενον πρὸς με οὐ μὴ ἐκβάλω ἔξω» ἐπέισε τον Μιχαήλ.^[9]

Ἀπό τα δύο παραπάνω περιστατικά προκύπτει ότι ο Θεόδωρος ὄχι ἀπλῶς εἶχε ἐπιρροή, ἀλλὰ σημαντική θέση ως σύμβουλος του αυτοκράτορα.^[10]

Ο Λέων Ε΄ ο Ἀρμένιος και η ἐπανάρξη της Εικονομαχίας.

Η Βουλγαρική ἀπειλή και η επέμβαση του Λέοντος.

Η ἀρνήση του Μιχαήλ Α΄ να συνάψει ειρήνη με τους Βουλγάρους οδήγησε στην ἄλωση της σημαντικής οχυρῆς πόλης της Μεσημβρίας.^[11] Στις 22 Ιουνίου 813, κοντά στην Ἀδριανούπολη, τα βυζαντινά στρατεύματα υπέστησαν πανωλεθρία και ο αυτοκράτορας υποχώρησε

κακήν κακώς στην Βασιλεύουσα.[12] Στην κρίσιμη εκείνη στιγμή επενέβη ο Λέων ο Αρμένιος, στρατηγός του θέματος Ανατολικών, ανέτρεψε τον Μιχαήλ και πήρε τον θρόνο. Ο Μιχαήλ αφέθηκε να μονάσει, ενώ ο πατριάρχης Νικηφόρος απέσπασε από τον Λέοντα δήλωση ορθοδοξίας.[13]

Ο Λέων Ε΄ απέκρουσε την βουλγαρική απειλή και αντεπιτέθηκε με επιτυχία.[14] Ελεύθερος από τον εξωτερικό κίνδυνο, ο Λέων στράφηκε στα εσωτερικά και δη στα θρησκευτικά θέματα. Παρά την βεβαίωση του προς τον πατριάρχη, ο Λέων ξεκίνησε μία διαδικασία επαναφοράς της Εικονομαχίας, με μικρά και σταδιακά βήματα. Οι ιστορικοί μέχρι σήμερα δεν έχουν συμφωνήσει για το εάν ο Λέων προσποιείτο μέχρι να στερεώσει την εξουσία του ή εάν όντως αμφιταλαντευόταν στο ζήτημα.[15]

Διαπραγματεύσεις και ρήξη.

Όταν ο πατριάρχης Νικηφόρος, αμέσως μετά την στέψη στην Αγία Σοφία ζήτησε από τον Λέοντα να υπογράψει σε τόμο την υπόσχεση που είχε κάνει πως θα διαφυλάξει το ορθόδοξο δόγμα, εκείνος αρνήθηκε.[16] Ο Λέων ανέθεσε στον Ιωάννη Γραμματικό να συντάξει μία επιτροπή, η οποία μελέτησε τα επιχειρήματα των εικονομάχων, ώστε να προετοιμάσει το υλικό πάνω στο οποίο θα στηρίζονταν οι επόμενες κινήσεις του.[17] Ο Λέων κάλεσε το Νικηφόρο και του εξέφρασε την πρόθεση του να ξεκινήσει διάλογος για το θέμα. Ο Νικηφόρος όμως δεν δέχθηκε καμία αλλαγή σε ό,τι όριζε η Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος του 787.[18]

Ο πατριάρχης διοργάνωσε αγρυπνία με πλήθος κληρικών και μοναχών για το ζήτημα, ενώ ο Λέων καθαίρεσε την εικόνα του Χριστού από την Χαλκή Πύλη.[19] Την παραμονή Χριστουγέννων του 814 συγκλήθηκε στο πατριαρχείο σύνοδος, στην οποία ο ίδιος ο Νικηφόρος ανέγνωσε και αναίρεσε τις θέσεις των εικονομάχων.[20] Την επόμενη ημέρα επισκέφθηκαν τον αυτοκράτορα. Ανάμεσα στους συμμετέχοντες ήταν και ο Θεόδωρος ο Στουδίτης. Να σημειωθεί ότι νωρίτερα είχε αποβιώσει ο Πλάτων, καταβεβλημένος από το γήρας και τις κακουχίες.[21]

Η συνάντηση των εικονοφίλων επισκόπων με τον Λέοντα (τον οποίο περιστοιχίζαν πάνοπλοι αξιωματούχοι)[22] κινήθηκε σε κακό κλίμα. Ο αυτοκράτορας παρουσίαζε τον εαυτό του ουδέτερο ή και φίλα προσκείμενο στην προσκύνηση των εικόνων, όμως αντέτεινε πως η έντονη αντίδραση μερίδας του ποιμνίου αξιώνει να «ανοίξει» ξανά το

θέμα, με τον ίδιο ως διαιτητή.[\[23\]](#) Οι επίσκοποι αντέδρασαν, λέγοντας ότι δεν θα ήταν αξιόπιστος διαιτητής αφού σκανδαλωδώς ευνοούσε τους εικονομάχους.[\[24\]](#) Η μέγιστη κλιμάκωση της αντιμιλίας έφθασε όταν τον λόγο έλαβε ο Θεόδωρος Στουδίτης:

«βασιλεῦ, πρόσχες τοῖς παρὰ τοῦ θεσπεσίου Παύλου δι’ ἡμῶν σοι λεγομένοις περὶ ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας, καὶ μαθὼν ὡς οὐκ ἔξεστιν βασιλέα ἑαυτὸν κριτὴν τε καὶ δικαστὴν ἐν τοῖς τοιούτοις παρεισφέρειν, στοίχησον καὶ αὐτός, εἴπερ εὐσεβεῖν συνέγνωκας τοῖς ἀποστολικοῖς κανόσι; λέγει γὰρ οὕτως; “ἔθετο ὁ θεὸς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πρῶτον ἀποστόλους, δεύτερον προφήτας, τρίτον διδασκάλους,” ὕδου οὗτοί εὐσιν οἱ τὰ ὑπὲρ πίστεως διατιθέντες καὶ ἀνερευνόμενοι κατὰ τὸ τῷ θεῷ δοκοῦν καὶ οὐ βασιλεύς· οὐδὲ γὰρ ἀπεμνημόνευσεν ὁ ἱερὸς ἀπόστολος βασιλέα διοικεῖν τὰ τῆς ἐκκλησίας».[\[25\]](#)

Η ομιλία αυτή, η οποία με πολύ δηκτικό αρνείτο την παραδοσιακή αρμοδιότητα του αυτοκράτορα να ασχολείται με τα θέματα της Εκκλησίας, εξόργισε τον Λέοντα. «Οὐκοῦν ἐκβάλλεις με σήμερον τῆς ἐκκλησίας, ὦ Θεόδωρε;», ρώτησε τον ηγούμενο, με εκείνον να απαντά «οὐκ ἐγώ ... ἀλλ’ ὁ μνημονευθεὶς νυμφοστόλος αὐτῆς καὶ θεῖος ἀπόστολος Παῦλος». Ὑστερα ἀπὸ αὐτὸν τον οιονεὶ ἀφορισμὸ του, ο αυτοκράτορας διέλυσε την συνάντηση.[\[26\]](#) Η απόλυτη στάση του Θεοδώρου τον έκανε πολύ δημοφιλή στην εικονόφιλη παράταξη.[\[27\]](#)

Η τρίτη εξορία.

Ο Λέων συνέχισε την επιβολή της πολιτικής του, απαγορεύοντας την δημόσια παρουσία και τίμηση των εικόνων, καθώς και την σχετική διδασκαλία.[\[28\]](#) Ο πατριάρχης Νικηφόρος τέθηκε υπό περιορισμό και αναγκάστηκε να παραιτηθεί.[\[29\]](#) Ο Λέων διόρισε πατριάρχη τον Θεόδοτο και συγκάλεσε νέα σύνοδο, η οποία παλινόρθωσε τον όρο της Ιέρειας (754) και καταδίκασε την προσκύνηση των εικόνων. Οι εικονόφιλοι επίσκοποι εξευτελίστηκαν και κακοποιήθηκαν.[\[30\]](#) Ο Θεόδωρος είχε προσκληθεί να συμμετάσχει αλλά δεν παραβρέθηκε ποτέ, θεωρώντας ότι το αποτέλεσμα ήταν προδιαγεγραμμένο.[\[31\]](#) Αντίθετα, αψηφώντας την απαγόρευση, διοργάνωσε λιτανεία των εικόνων γύρω από τη μονή Στουδίου. Ο Λέων είχε πλέον ξεπεράσει κάθε όριο αυτόσυγκράτησης και πολιτικής ψυχραιμίας: «οὐκ ἤρεμεῖς; ... τοῖς ἐν ἄδου ὀμέστιον καταστήσω», είναι οι απειλές θανάτου που του αποδίδει ο βιογράφος του Θεοδώρου.[\[32\]](#) Ο ηγούμενος και αρκετοί άλλοι αδελφοί συνελήφθησαν.

Πρώτος τόπος κράτησης του Θεοδώρου υπήρξε το φρούριο της Μετώπης στην λίμνη Απολλωνιάδα της Μυσίας.^[33] Από εκεί ο ηγούμενος ξεκίνησε μία φρενήρη επιστολογραφία, αναζητώντας υποστήριξη ενάντια στην πολιτική του αυτοκράτορα. Δεν παρέλειψε, μαζί με άλλους ηγουμένους των «δορυφορικών» της Στουδίου μονών, να προστρέξει στον πάπα της Ρώμης Πασχάλη.^[34] Ειδικά αυτό πρέπει να θεωρήθηκε επικίνδυνο από τον αυτοκράτορα, και έτσι ο Θεόδωρος εξορίστηκε ξανά στο οχυρό Βόνητα του θέματος των Ανατολικών, όπου τέθηκε σε πλήρη απομόνωση.^[35] Οι Στουδίτες μοναχοί Ιάκωβος και Θαδδαίος ο Βούλγαρος μαστιγώθηκαν και θανατώθηκαν την ίδια περίοδο.^[36] Ο ίδιος ο Θεόδωρος βασανίστηκε επανειλημμένα, με αποτέλεσμα οι πληγές του να μολυνθούν και να κινδυνεύσει να πεθάνει.^[37] Μεταφέρθηκε σε πολύ κακή κατάσταση στη Σμύρνη, όπου μαστιγώθηκε ξανά.^[38] Η περιπέτεια του Θεοδώρου και των μοναχών του δεν θα έληγε πριν τον βίαια θάνατο του Λέοντος το 820.^[39]

Ο Μιχαήλ Β' και η τα τελευταία χρόνια του Θεοδώρου Στουδίτη.

Η δολοφονία του Λέοντος Ε' και η απελευθέρωση του Θεοδώρου.

Το τέλος του Λέοντος του Αρμενίου ήρθε απρόσμενα, καθώς δολοφονήθηκε από τον πρώην συνεργάτη του Μιχαήλ «τον τραυλό», ο οποίος ανέβηκε στο θρόνο εγκαθιδρύοντας την δυναστεία του Αμορίου.^[40] Η πολιτική ανατρεπή έφερε και την επιστροφή των εξοριστών. Ο Θεόδωρος και ο αδελφός του Ιωσήφ (που κρατείτο στο φρούριο των Ελπιζώντων) απελευθερώθηκαν.^[41] Η ανακούφιση για την απελευθέρωση αλλά και η οργή για τον θανόντα Λέοντα φαίνονται καθαρά από το πως τον χαρακτήριζε σε επιστολές της περιόδου:

«ὁ δράκων ὁ μέγας, ὁ ἀποστάτης, ὁ σκολιὸς ὄφις, τὸ προεισόδιον τοῦ Ἀντιχρίστου, ἡ μιὰρὰ καὶ βλάσφημος γλώσσα, ὁ ὑπεραιρόμενος ἐπὶ πάντα ναὸν θεοῦ, ὁ νοῦς ὁ Ἀσύριος, τὸ βαρβαρικὸν ἔκτρομα ἢ θεοκατάρατος καρδία, ὁ ὀλόσωμος τοῦ σατανᾶ ὑπηρέτης»^[42].

Αμέσως ο ηγούμενος του Στουδίου φρόντισε να έρθει σε επαφή με τον αυτοκράτορα, ελπίζοντας ότι η λήξη των διωγμών θα μπορούσε να επαναφέρει το πρότερο ορθόδοξο καθεστώς. Χαιρετίζοντας τον Μιχαήλ ως «τον νέον Δαυίδ, τον δεύτερον Ιωσίαν», ο Θεόδωρος του ζήτησε την παλλινόρθωση των εικόνων και την αποκατάσταση της Πενταρχίας, της κοινής δηλαδή διαχείρισης των εκκλησιαστικών πραγμάτων από τα πέντε αρχαία πατριαρχεία (Ρώμη, Κωνσταντινού-

πολη, Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια, Ιερουσαλήμ).[43] Ο νέος αυτοκράτορας όμως έδειξε ξεκάθαρα πως δεν ήταν διατεθειμένος να ανατρέψει την σύνοδο του 815. Θα επέτρεπε την τίμηση των εικόνων μόνο έξω από την Κωνσταντινούπολη, απαγόρευε δε κάθε συζήτηση πάνω στις συνόδους της Ιέρειας (754), της Νίκαιας (787) και της Κωνσταντινούπολης (815).[44]

Απόσυρση και θάνατος.

Απογοητευμένος και κατά πάσα πιθανότητα εξαντλημένος από μία σταδιοδρομία γεμάτη εντάσεις, ο Θεόδωρος αποσύρθηκε από το προσκήνιο. Ούτε η στασιαστική κίνηση του Θωμά του Σλάβου, ο οποίος επικαλείτο την εικονοφιλία στον αγώνα του κατά του Μιχαήλ, δεν τον συγκίνησε, θεωρώντας τον εμφύλιο πόλεμο ως μία θεία τιμωρία για τις αμαρτίες των Ρωμαίων.[45] Όταν μετά την καταστολή του Θωμά ο Μιχαήλ προσπάθησε να προσεγγίσει τον Θεόδωρο για το θέμα των εικόνων, εκείνος εκ νέου αρνήθηκε, κρίνοντας για το θέμα αρμόδια μία οικουμενική σύνοδο υπό τον εξόριστο πατριάρχη Νικηφόρο ή την παπική διαιτησία και την Πενταρχία ως όλον.[46] Καθώς ο Θεόδωρος είχε αυτοεξοριστεί στο ακρωτήριο Ακρίτας της Προποντίδας,[47] ο αυτοκράτορας φρόντισε να διορίσει νέο ηγούμενο στη μονή Στουδίου, τον Λεόντιο, ο οποίος είχε διαχωρίσει τη θέση του στο μοιχικό ζήτημα.[48]

Το έτος 826 ο Θεόδωρος ασθένησε, με αποτέλεσμα να αποβιώσει λίγο αργότερα. Το σκήνωμα του μεταφέρθηκε στην Πρίγκηπο. Όταν, μετά το 843, η εικονόφιλη Ορθοδοξία επικράτησε οριστικά, το λείψανο του μεταφέρθηκε, μαζί με αυτά του αδελφού του Ιωσήφ και του θείου του Πλάτωνος, πίσω στη μονή Στουδίου, χοροστατούντος του πατριάρχη Μεθοδίου.[49]

Και οι τρεις τιμώνται από την Ορθόδοξη Εκκλησία ως Άγιοι και Ομολογητές, ο Θεόδωρος στις 11 Νοεμβρίου, ο Πλάτων στις 4 Απριλίου και ο Ιωσήφ στις 14 Ιουλίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

Πρωτογενής:

— Βίος Θεοδώρου Στουδίτου, Vita Theodori Studitae A, Patrologia Graeca Cur-sus Completus, επ. J-P Migne, Garnier Fratres, Παρίσι 1867 τ. 99 στ. 113-232.

— Βίος Θεοδώρου Στουδίτου, *Vita Theodori Studitae B*, *Patrologia Graeca Cur-sus Completus*, επ. J-P Migne, Garnier Fratres, Παρίσι 1867 τ. 99 στ. 233-328.

— Βίος Πατριάρχου Νικηφόρου, *Nicephorus Opuscula Historica*, επ. Carolus de Boor, Arno Press, Νέα Υόρκη 1975, σελ. 139-217.

— Βίος Πατριάρχου Ταρασίου, *The life of the Patriarch Tarasios / Ιγνατίου διακόνου*, επ. Στέφανος Ευθυμιάδης, Ashgate, Aldershot 1998.

— Επιτάφιος εις την εαυτού μητέρα, *Laudatio Funebri in matrem suam*, *Patrologia Graeca Cursus Completus*, επ. J-P Migne, Garnier Fratres, Παρίσι 1867 τ. 99 στ. 884-901.

— Επιτάφιος Πλάτωνος, *Laudatio Platonis*, *Patrologia Graeca Cursus Comple-tus*, επ. J-P Migne, Garnier Fratres, Παρίσι 1867 τ. 99, στ. 804-49.

— Θεοδώρου Στουδίτου Επιστολαί, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, Vo. 31, Series Berolinensis, *Theodori Studitae Epistulae / επ. Georgios Fatouros*, Walter de Guyter, Βερολίνο 1991

— Θεοφάνους Χρονογραφία, *Theophanis Chronographia*, επ. Carolus de Boor, Teubneri, Olms, Hildesheim 1963.

Δευτερογενής:

— Chohij R., *Theodore the Stoudite – The ordering of holiness*, Oxford University Press 2002.

— Alexander P. J., *The Patriarch Ni-cephorus of Constantinople*, Oxford University Press, 1958.

— Brubaker Leslie & Haldon J., *Byzantium in the Iconoclast Era c. 680 – 850*, Cambridge University Press 2011.

— Dagron G., *Emperor and Priest*, Cambridge University Press, 2003.

— Runciman S., *Η Βυζαντινή Θεοκρατία, Δόμος*, Αθήνα 1991.

— Κορρές Θ., *Λέων Ε' ο Αρμένιος και η εποχή του*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996.

— Noble T. F. X., *The Age of Second Iconoclasm*, στο *Images, Iconoclasm, and the Carolingians*, University of Pennsylvania Press, 2009, σελ. 244-86.

[1] Θεοφάνης 491.1 – 22, *Vita B 272AB*, *Platonis 844A*. Ακόμη: *Niavis* σελ. 243-248, *Iconoclast Era* τ. 1, σελ. 59, 361.

- [2] Θεοφάνης 492.2 – 10. Ακόμη: Iconoclast Era τ. 1, σελ. 361-362, Ιστορία των Ελλήνων τ. 7, σελ. 178-183.
- [3] Θεοφάνης 493.10-14, 20 – 32. Ακόμη: Iconoclast Era τ. 1, σελ. 362, Ιστορία των Ελλήνων τ. 7, σελ. 185-187.
- [4] Θεοφάνης 494.12-20, Vita B 272D. Ακόμη: Iconoclast Era τ. 1, σελ. 363, Theodore the Stoudite σελ. 53.
- [5] Vita B 273A.
- [6] Vita B 273BCD
- [7] Θεοφάνης 494.33 – 495.15.
- [8] Επιστολή 455, ιδίως στ. 66-72, 82-91. Ακόμη: Runciman, σελ. 87, Κορρές σελ. 59-62.
- [9] Θεοφάνης 497.28 – 498.4, 498.14-24. Βιβλικό χωρίο: Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο ΣΤ.37.
- [10] Χρήστου Ειρήνη, Αυτοκρατορική εξουσία και πολιτική πρακτική: Ο ρόλος του παραδυναστεύοντος στην βυζαντινή διοίκηση (τέλη 8ου – αρχές 11ου αιώνα), εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2008, σελ. 43, 65-66.
- [11] Θεοφάνης 498.4-7, 499.8-10.
- [12] Ο.π. 501.27-502.3.
- [13] Θεοφάνης 502.3-31, Vita Nicephori 162.31-163.25. Ακόμη: Iconoclast Era, τ. 1, σελ. 366-367, Κορρές σελ. 29-54
- [14] Κορρές σελ. 80-97, Ιστορία των Ελλήνων τ. 7, σελ. 194-199.
- [15] Κορρές σελ. 101-104. Οι εικονόφιλοι τον αποκάλεσαν «χαμαιλέοντα», Vita Nicephorii 162.22-24
- [16] Vita Nicephori 164.23-25. Ακόμη: Κορρές σελ. 106.
- [17] Vita B 277CD, Vita Nicephori 165.20-30. Ακόμη: Κορρές σελ. 107-108, Alexander σελ. 125-128, Iconoclast Era, τ. 1, σελ. 368-369.
- [18] Κορρές σελ. 108-110, Alexander σελ. 128.
- [19] Κορρές σελ. 112, Alexander σελ. 129.
- [20] Vita Nicephori, 165.31-167.19. Ακόμη: Κορρές σελ. 113-114, Alexander σελ. 129.
- [21] Platonis 844-845.
- [22] Vita Nicephori 186.5-10. Ακόμη: Κορρές σελ. 114, Alexander.
- [23] Vita Nicephori 186.21-27. Ακόμη: Κορρές σελ. 115, Alexander.
- [24] Vita Nicephori 187.12-188.7.
- [25] Vita B 284AB.

[26] Vita 284B. Ακόμη: Κορρές σελ. 117-118, Alexander σελ. 125-32, Iconoclast Era τ. 1, σελ. 371, Runciman σελ. 88-89, Dagron σελ. 189.

[27] Vita B 284C.

[28] Vita A 184BC.

[29] Vita B 285A, Vita Nicephori 189-202. Ακόμη: Κορρές σελ. 122-129, Alexander σελ. 132-147.

[30] Vita Nicephori 202. Ακόμη: Κορρές σελ. 130-134, Alexander σελ. 136-137, Iconoclast Era τ. 1, σελ. 372-374.

[31] Επιστολή 71.1-10.

[32] Vita B 285 BCD.

[33] Vita B 288B.

[34] Επιστολή 271, 272.

[35] Vita B 288C.

[36] Για τον Ιάκωβο: επιστολές 189, 441.1-10. Για τον Θαδδαίο: Vita B 300D, επιστολές 186.6-9, 26-30, 187.6-7, 188.9-11.

[37] Vita B 288 CD – 289A, 296-297AB.

[38] Ο.π. 297C-300B.

[39] Για την τρίτη εξορία και την εποχή γενικά: Κορρές σελ. 136-139, Iconoclast Era, τ. 1, σελ. 378-9, 381, Runciman σελ. 89, Ιστορία των Ελλήνων τ. 7, σελ. 199-209.

[40] Κορρές σελ. 145-151, Iconoclast Era τ. 1, σελ. 385, Ιστορία των Ελλήνων τ. 7, σελ. 209-211.

[41] Vita B 304BCD.

[42] Επιστολή 419.12-17.

[43] Επιστολή 418.13, 40-47. Ακόμη: Iconoclast Era τ. 1, σελ. 386.

[44] Επιστολή 429, Vita Nicephori 209. Ακόμη, Iconoclast Era τ. 1, σελ. 389-390.

[45] Επιστολή 478.26-30.

[46] Επιστολή 478.64-66, 78-97.

[47] Vita B 320A.

[48] Επιστολή 333.41-5.

[49] Vita B 321D-328A,.